

İBN-İ BİBİ'NİN, XIII. ASIR BAŞINDA ANADOLU TÜRKLERİNİN SUDAK, POLOVETS (KIPÇAK) VE RUSLARA KARŞI YAPTIKLARI SEFERİN HİKÂYESİ *

(KIPÇAK SAHRASINDA CEREYAN EDEN TİCARÎ HAYATTAN BAZI SAFHALAR)

A. YAKUBOVSKİ

Çeviren : İsmail KAYNAK

Bundan 33 yıl evvel ölen müsteşrik-türkolog P. Melioranskiy "Bizans Kroniği" nin ¹ I. cildinde "XII. ve XIII. asırlarda Bizans tarihi kaynağı-Selçukname" başlıklı bir makale neşretmiştir. Bu makalede P. Melioranskiy, Konya Sultanlığı ve onun Bizanslılarla münasebeti tarihiyle alâkalı birkaç bölümün muhteviyatını tercüme ederek, hikâyeye şeklinde nakletmiştir. Adı geçen Selçukname'nin müellifi İbn-i Bibi lâkabiyle tanınmıştır. Esas adı ise Nasreddin Yahya İbn-i Muhammed'tir. Bu makalesini yazarken P. Melioranskiy meşhur müsteşrik Houtsma'nın 1891 de neşretmiş olduğu İbn-i Bibi'nin, türkçe tercümesinden faydalanmıştır. Makalenin sonunda P. Melioranskiy, İbn-i Bibi'nin eserinde, Sultan Alâeddin Keykubad zamanında türklerin Sudak, Kıpçak ve Ruslara karşı yaptıkları sefer hakkında malûmat bulunduğundan, bahseder. Fakat o bizzat bu meseleyi incelememiştir. P. Melioranskiy'in makalesi 1894 yılında neşredilmiştir. 1902 de yine Houtsma tarafından 4 cilt halinde "Selçuk hanedan tarihi" ("Recueil de textes relatifs a l'histoire des Seldjoucides") adıyla İbn-i Bibi eserinin farsça metni yayınlanmıştır. Lâkin bu eserin aslı değil, meçhul bir zat tarafından tertiplenmiş muhtasarıdır. Bu hulâsayı neşrederken Houtsma, bir tek nüshası, İbn-i Bibi eserinin el yazması (asl) İstanbul'da (Ayasofya No. 2985) ² muhafaza edilmekte olduğunu henüz bilmiyordu.

Yukarıda bahsettiğimiz veçhile İbn-i Bibi lâkabiyle anılan bu eserin müellifi, çocukluğu Sultan Alâeddin Keykubad zamanına (1219-1236) rastlayıp, sultanın halefi yanında mühim bir mevki işgal etmiş ve 670. Hicrî (= 1272 Milâdî) yılında ölmüştür. Houtsma'nın neşrettiği Muhtasar'da Selçuk Türklerinin Sugdak, Kıpçak ve Ruslara karşı yaptıkları seferin tasvirine matbu nüshada 12 sahife hasredilmiştir. Bahsi geçen edibane tasvirini nazarı itibare alarak, hikâyenin tarih için elzem olan malûmatını muhafaza edip, aynı zamanda lüzumsuz tantanalı ifadelerden sarfınazar etmek, bunun aynen tercümesini değil de, muhteviyatını nakletmeyi daha uygun gördüm.

* "Vizantiyskiy Vremennik" in 1927, XXV. cildinden tercüme edilmiştir.

¹ Eski Rusya ile Bizans ve Şark münasebetlerini tetkik etmekle vazifeli tâli komisyonda 4 Temmuz-1927 yılında verilen konferans.

² The Encyclopaedia of İslâm, II, p. 369, İbn-i Bibi maddesi.

SULTANI (ALÂEDDİN KEYKUBAD'I), KIPÇAK SAHASI VE SUGDAK'I HÜSAMEDDİN
ÇOBAN VASITASıyla FETHETMESİNİ TEŞVİK EDEN SEBEBİN HİKÂYESİ

Sultan Alâeddin Keykubad payitahttan Kayseri'ye geldiği zaman, adalet kapısına ticaret peşinde karada ve denizde uzun yıllar dünyayı dolaşan bir tacir girdi. Nasılsa o Kıpçak (Polovets) ve Rusların memleketinde iyi ticaret şartlarının mevcut olduğunu işitmiş ve mallarıyla oraya gitmeğe karar vermiş; Hazer sahiline vardığı sırada ona hücum edip bütün malını yağma etmişler. Sözü nü daha bitirmeden başka bir tacir Haleb'ben Kayseri'ye doğru gelirken başına gelen hâdiseyi acı acı anlatmağa başladı. O, Lüfon vilâyetinden (II. Leon'un memleketi) geçerken ona keza hücum edip bütün malını almışlar. Üçüncü tacir de keza hazin hikâyesini nakletti. Antalya'dan ticaret eşyasını gemilere yükleyerek, deniz seferine çıkmış. Ona hücum eden Frenkler malını yağma etmekle kalmayıp, kendisini de esir etmişler. Sultan, kendisinden yardım talep eden dilekçileri dinledikten sonra fena halde hiddetlendi ; tacirlerin mükâfatlandırılmasını ve asker toplanılmasını emretti. Askerin başına, devletin Melikü'l-ümera ve başkumandanı, Emir Hüsameddin Çoban'ı tayin ederek, Sudak şehri diyarına gönderdi.

SULTAN ORDUSUNUN HÜSAMEDDİN ÇOBAN KUMANDASINDA HAZER DENİZİNDEN GEÇMESİNE DAİR HİKÂYE

Sultan, bir müddet Keykubadiye'de (Kayseri'de) oturdu; oradazafer haberlerini bekledi. Ordu Hazaristan istikametinde denizi geçtiği zaman, Sugd (Sugdak)'lılar büyük bir ordunun denizde seyrettiğini gördüler. Hemen Hüsameddin'i karşılamak için bir elçi göndererek, şunları söylemesini tenbih ettiler : "Sultanın sadık kulları olan bizler, onun fermanına boyun eğenlerdeniz. Böyle sayısız bir ordunun denizden sahile gönderilmesi sebebi bizce malûm değildir. Eğer bac ve nakliye (nakliye resmi) göndermek hususunda bir kusurumuz varsa, sultan bizden para cezası kessin ; şayet sultan Rus tarafına sefer tertip ettiyse o halde ona yardım etmek üzere iyi cengeden gençlerimizi vermeye razıyız. Diğer taraftan Sugdaklılar sahraya Kıpçak ham nezdine bir haberci (ulak) gönderdiler. Türk-Selçuklu ordusunu hamil donanma sahile yaklaşınca, derhal Kıpçak hanı Rus knezini (prensini) haberdar etmek maksadiyle bir elçi gönderdi. Neticede Rus ve Kıpçak askerlerinden toplanan on bin kişilik süvari kuvveti Sugdak elçisinin Hüsameddin Çoban'dan getireceği cevabı bekliyordu.

Yukarıda zikredilen elçi Melikü'l-ümera'nın huzuruna vardığı zaman kendisine hitaben Türk-Selçuklu ordusunun geri döneceğini ümid ettiğini ve kendi tarafından Sugdaklıların bütün kusurlarını telâfi etmeğe gayret edeceklerini beyan etti. Sözlerinin hitamında orduya "Nal bahası" olmak üzere elli bin dinar vermeyi teklif etti. Melikü'l-ümera Hüsameddin, elçinin sözlerinden hiddetlenerek, altın için kendine yakışmayan bir işi yapmak

gayesiyle buraya gelmediğini bildirdi ve itaat etmeyenleri şiddetle cezalandırıp, itaat edenleri mükâfatlandıracağını sözlerine ilâve etti. Böylece elçi hiç bir netice elde etmeden geri (Sugdak'a) döndü. Sultan ordusu muvaffakiyetle sahile çıkıp, ağırlıklarını da karaya indirdi. Emîr Hüsameddin işret sofralarını kurdurarak maiyetindeki serdarlarıyla gece yarısına kadar zevk ve neş'eye daldı. Seher vakti, ileri karakollardan gelen bir atlı, düşman ordu birliklerinin görüldüğünü haber verdi. Hüsameddin harp borularının çalınmasını ve düşmana Rus memleketiyle Saksin'den yardım gelmeden önce, harbe girişilmesini emretti. Sabahleyin cereyan eden çarpışmada her iki taraf için bir netice alınamadı. Kıpçak ordusu saflarında Ruslar da çarpışıyordu. Gece kesilen savaş, aynı şiddetle ertesi gün de devam etti. Bu defa muzafferiyet Selçuk ordusu tarafına geçti. Kıpçaklar büyük bir hezimete uğratılıp kaçtılar.

RUS PRENSİNİN YALVARICI DİLEĞİ VE ALLAH RIZASI İÇİN MELİKÜ'L-ÜMERA HÜSAMEDDİN'LE SULH YAPMAK TEŞEBBÜSÜNDE BULUNDUĞUNA DAİR HİKÂYE

Rus prensi, Kıpçak ordusunun bozulduğunu haber alınca, muzaffer Selçuk ordusuyla çarpışacak kudrette olmadığı kanaatine vardı. Bunun için fikri ve anlayışı düzgün bir elçiyi şu cümleleri ihtiva eden bir mektupla Hüsameddin Çoban'ın yanına gönderdi : "Hüsameddin'in bir orduyla geldiğini haber aldım. Bu ordunun niçin geldiğini ve düşmanı kim olduğunu bilmiyorum. Hernekadar Kıpçak askerleri aptallıklarından şaşkınlığa düşmüşlerse de, ben Sultan Alâeddin (Keykubad)'ın sadık kulu olarak kalıyorum ve daima böyle kalacağıma inanırım. Hüsameddin'den ricam benim bu sadakatimi Sultan'a bildirmesinden ibarettir." Rus prensi, elçiyle birlikte birçok at, Rus keteni ve yirmi bin dinarı ihtiva eden kıymetli hediyeler gönderdi. Rus elçisi, Hüsameddin'in ordugâhına yaklaşıncaya, etrafını çevreleyen ihtişam karşısında hayal sükûtuna uğradı ve ancak "Allah Allah!" diyebildi. Elçinin geldiğini haber alan Hüsameddin ona itibar edilmesini ve mevkiine lâıyk bir çadıra götürülmesini emretti. Ertesi gün Rus elçisine tantanalı bir kabul resmi yapıldı. Onu Hüsameddin'in yanına götürdüklerinde yüzünü yere sürdü ve hediyelerle birlikte mektubu takdim etti. Melikü'l-ümera hediyeleri kabul etti ve derhal askere dağıttı. Elçiyi üç gün cevapsız alıkoydu. Dördüncü günü maiyetindeki emirleri çağırarak onlara şunları söyledi: "Rus elçisi itaat yolunu tutup bac'la haraç vermeyi kabul etti. Bize saltanat namusunu gözetmek ve onların dileklerini Sultana arz etmek düşer". Emirler Hüsameddin'in fikrini dinledikten sonra onu tasvib ettiler. O, Rus elçisini getirmelerini emretti ; nazik bir ifade ile, ona, Rus prensinin dostluk teklifinden memnun olduğunu bildirerek, elçiye güzel hil'atlar ve altın işlemeli bir saltanat külâhı hediye etti ;'dostane bir lisanla kaleme alınan bir mektup vererek, memleketine gönderdi. Bundan sonra o, elde edilen sayısız ganimetleri Sinop ve Kastamonu'ya yolladı.

ALÂEDDİN KEYKUBAD'IN SALTANATI ZAMANINDA HÜSAMEDDİN EMİR ÇOBAN
TARAFINDAN SUGDAK'IN FETHİ

Sugdakililar, Kıpçak askerinin hezimetini haber alır almaz ümitsizliğe düştüler. Buna rağmen şehri müdafaa için hazırlanmağa başladılar. Bir hafta sonra Hüsameddin ordusu ile şehrin kapısına yanaştı. Sabahın erken saatlerinde savaş başladı ; her iki tarafta kahramanca çarpıştı. Ertesi gün harp aynı şiddetiyle devam etti. Muhasara edilen şehirden piyade ve süvari kuvvetlen çarpışmaya katıldılar ; neft, çarh ve taşlarla savaşıyorlardı. Hüsameddin, müslüman savaş kaidesine göre sahte çekiliş hareketiyle peşi sıra düşman askerini şehirden uzaklaştırdı ; ve sonra anî ve kat'i bir hamleyle onları şehre doğru kovalayıp; mağlûbetti. Şehrin ihtiyarları, gençlerin isimlerinden başka hiç bir şey kalmadığını görünce, şöyle dediler : bukadar binlerce hünerli ve harp sanatının inceliklerine vakıf, gencimiz savaşta mukavemet gösteremedikten sonra, artık bize yalvarmaktan ve boyun eğmekten başka çare kalmamıştır. Bu karardan sonra siyasette tecrübeli birkaç kişiyi elçi sıfatıyla Melikü'l-ümera'ya gönderdiler. Bunlar huzura çıkınca yer öperek dediler ki : "Her ne kadar bizim suçlarımız son haddine varmışsa da yine biz Melikülümera'nın merhametine nail olacağımızı ümid etmekteyiz. Onun her emrine itaat etmeye hazırız : haraç ve bac verelim, memleketimizden geçen seyyahları memnun edelim, burada zayi olan tüccar mallarını iade edelim, bizde bulunan her şeyi onun emrine terk edelim,,. Bu yalvarışları dinleyen Melikü'lümera şu cevabı verdi: "Betbaht olmanıza sebep yine sizsiniz ; şimdi ben mahiyetinden (yakınlarımdan) birini sultana gönderip, ondan sizi af etmesini rica edeceğim,,. Sugdaklılar, elçiliğin başarılarını öğrenince çok sevindiler ve bütün gece galiplere teslim etmek üzere hayvan, at ve kıymetli eşyalar topladılar. Ertesi sabah Hüsameddin bütün askerinin silâh başı yapmasını emretti ; kendisi de serdarlarıyla birlikte karargâhının önünde oturdu. Şehirden ona mağlûp edilenler gelip, tayin edilen ganimetleri teslim ettiler. Bundan sonra Hüsameddin gayet sür'atli bir gemi tertip edilmesini emretti ve hazineye ait beşte bir hisse seçilmiş ganimet eşyasıyla birlikte sultana bir mektup gönderdi. Haberci (ulak), saltanat makamına varınca Sugdak fethinin müjdesiyle beraber Kıpçak ordusunun hezimetini ve Rus prensinin haraca bağlandığını haber verdi. Bu müjdelerden son derece memnun olan sultan, hemen mahpusların salıverilmesini emretti. Onun mahkemesinden yardım dileyen taciri ise ulağın yanına katarak, mektupla Melikü'l-ümera'ya gönderdi. Mektupta Melikü'l-ümera'ya olduğu gibi, orduya da teşekkürlerini bildirdi. Keza Hüsameddin Emîr Çoban'a ve serdarlara hil'atlar gönderildi. Bundan mada Sultan, Sugdaklıların af edilmelerine müsaade etti ; ancak put ve çan yerine mihrab ve mimerin namus ve faziletini ve Ulu Peygamberin şeriatını ikame etmek şartını ileri sürerek Allahın kendilerini esirgemesini temenni etti ! Memleket tacirlerinden vaktiyle gasbetmiş oldukları mal ve eşyaları geri vermek

mecburiyetinde olduklarını da bildirdi. Bu mühim haberler Melikü'l-ümera'ya ulaşınca, o, sultan fermanının halka duyurulmasını ve ordunun geri dönmesi için gerekli hazırlıklara başlanılmasını emretti. Ordu tazim resmi için hazırlandı. Çok güzel süslenmiş bir minber yapıldı ; altın tabak içine konulmuş bir Kur'anı Kerim'i, Melikü'l-ümera başı üzerine koydu ve eline sultan sancağını aldı. Böylece tam bir ihtişamla şehre girdiler. Şehrin yüksek bir mevkiinde müezzin ezan okudu ; hıristiyanların çanları kırıldı ve iki haftadan az bir müddet içinde mükemmel bir cami inşa edildi. Şehre müezzin, hatib ve kadı tayin edildi. Şehir eşrafının çocuklarından birkaç tanesini rehine olarak aldılar ve serdarlardan birisini orada bir miktar askerle subaşı olarak bıraktılar. Gemiler seyre hazır olunca memleketlerinin hudutlarına doğru hareket ettiler.

Yukarıda nakledilen hikâye şüphesiz ki dikkate şayan görülmektedir³. Bu hikâye eski Rus tarihi bakımından olduğu kadar, Tatar (moğol) istilâsı arifesinde Güney-Doğu Avrupa memleketlerinin celbedildiği ticarî faaliyetler bakımından da dikkati çekmektedir. Hikâyeyi okuduğumuz zaman ilk beliren mesele seferin tarihidir, çünkü metinde sene gösterilmemiştir. Hikâyeye göre Hüsameddin Çoban'ın seferi Selçuk sultanı Alâeddin Keykubad'ın saltanatı zamanında vuku bulmuştur. V. V. Barthold tarafından derlenen Sen-Pol'un cetveline bakılırsa, Alâeddin Keykubad 1219 dan 1236 yılına kadar saltanat sürmüştür. Binaenaleyh, bu seferin 1219 dan önce cereyan etmiş olmasına imkân yoktur. İbn-i Bibi Selçukname'sinin türkçe metninde, Hüsameddin ordusunun dönüşünden sonra "kâfirler Tatar kargaşalıklarına kadar sükûn içinde yaşadıkları" na⁴ dair kısa bir kayıt mevcuttur. "Tatar kargaşalığı" ndan, müellifin şüphesiz Tatar seferini kastedtiği anlaşılmaktadır. Fakat Tatarlar XIII. yüzyılda Güney-Doğu Avrupa'ya iki sefer yapmışlardır : birincisi 1222-1223, ikincisi 1237 yılında vukubulmuştur. Selçuk Türklerinin Kırım'a akını, mezkûr seferlerin hangisinden evvel cereyan etmiştir? Daha 1885 yılında bu akını kasteden Houtsma şu ifadede bulunmuştur: "Das Datum dieses Ereignisses ist nicht chronologisch bestimmt, doch ist es warscheinlich um einige Jahre später anzusetzen, als die Ankunft der Tataren in diese Gegenden vielleicht im Jahre 1227. (624)"⁵. Houtsma, velevki tahminden ibaret olan bu 1227 yılı ikrini destekleyici hiç bir delil göstermemiştir. "Suroj hakkında tarihi malûmat" adlı eserinde akademisyen V. G. Vasilyevskiy de aynı fikri takibetmiştir. Bundan başka, daha 1854 de akademisyen

³ V.D.Smirnov'un Kırım Hanlığı, 10, eserinde bir Türk kaynağından nakledilen alâka çekici şu satırlar vardır: "O (Alâeddin) askerlerini Sinop'tan Karadeniz yoluyla naklederek Deşt-i Kıpçak kalesi Sugdak'ı zaptetti". Maalesef bu haber hakkında V.D. Smirnov çok kısa bir izahta bulunmuştur,

⁴ P.Melioranski, Vizantiyskiy Vremennik, I, 640.

⁵ Actes de XVI congres international des orientalistes, Houtsma, Über eine türkische Chronik zur Geschichte der Selguquen Klein-Asiens, p.381.

Kunik'in yayınladığı Trabzonlu St. Eugen'in methiyesindeki bir hikâyede⁶ Alâeddin Keykubad'la Trabzon hâkimi Andronik I. Gidom (1222-1235) arasındaki savaştan bahsedilmektedir; bu vakayinameye göre" çarpışma Andronik hâkimiyetinin ikinci yılında, yani 1223 de vukua gelmiştir. Malûm olduğu üzere bu savaş Trabzon'un muvaffakiyetle neticelenmiştir. V. G. Vasilyevskiy'in kanaatine göre Alâeddin'in Sugdak seferine "Konya Sultanı ile Trabzon hükümdarı arasındaki büyük mücadelenin bir sarhası gibi" bakmak lâzımdır 7. Kunik'in tetkiklerine bakılırsa, bu mücadeleye başlanıldığı aynı yılda, yani 1223 de sona erdiğine göre, bunu 1227 yılına naklederek, Türklerin Sugdak seferini bahsi geçen savaşın bir safhası olarak, kabul edemeyiz. Bundan başka, umumiyetle bu seferin 1223 den sonra icra edildiğini kabul edemeyiz, çünkü aynı hikâyedeki sözlere göre (Trabzonlu St. Eugen'in methiyesindeki hikâyenin) Alâeddin Keykubad, Andronik I. Gidom'la sulh akdettiklerinden ömrünün son yıllarına kadar bu ahidnameye sadık kalmıştır⁸, yani Andronik I. e karşı hiç bir düşmanca harekette bulunmamıştır. Bahsedilen vakayinamenin ifadesine göre, Trabzon hâkiminin Kırım şehirlerine hükmettiği bir zamanda Alâeddin nasıl Kırım'a sefer açabilir ? Böylece V. G. Vasilyevskiy'in de Kırım'a Türk seferinin Tatarların Kıpçak, Sugdak ve Ruslara karşı ilk akınından birkaç yıl sonra yapıldığına dair mühim delili olmadığı fikrindeyim. Kanaatimce : Alâeddin'in seferi ilk Tatar akınından (yani 1222-1223 den) evvelki 1221 veya 1222 yıllarında cereyan etmiştir. Bu fikri takviye etmek için aşağıdaki mülâhazaları ileri sürebiliriz.

1) Sinop'un fethinden, yani 1214 den önce Türklerin Karadenizde gemilere sahip olmalarına imkân yoktu. Birkaç sene zarfında büyük bir ordu nakledebilecek donanma meydana getiremezlerdi. Bu nakliyatı ancak Yunan gemileriyle, yani bu vak'ada Trabzon donanmasının yardımıyla, yapabilirlerdi. Bu donanmadan ancak 1223 senesinden önce, yani büyük bir askerî muvaffakiyetten sonra Andronik'in eski antlaşmayı⁹ iptal edip, Türklere ödemekte olduğu vergiyi kesmesinden evvel istifade edebilirlerdi. Andronik'in elde ettiği kendisi için müsait bir antlaşmadan sonra, Türklere Kırım'a sefer için gemi tedarik edeceğine inanmak çok güçtür.

2) Alâeddin'in Kırım seferi 1222-1223 yıllarında (yani Tatarların Kıpçak, Sugdak ve Ruslara karşı ilk akınlarından sonra) icra edilmiş olsaydı, İbn-i Bibi'nin hikâyesinde, dehşet saçan Tatar akınlarının, daha canlı bir intiba yaratacağı şüphesizdi.

⁶ Akad. Kunik, Uçen. Zap. Ak. Hauk po I i III Otd. II, vıp. 5, 738-346.

⁷ Akad. V. G. Vasilyevskiy, Trudi, III, İstor. svedeniya o Suroje, str. CLXXVI.

⁸ Akad. Kunik, aynı eser, 742.

⁹ Muahedenin bir maddesini Türklere yardımcı asker temin etmek teşkil ediyordu. P. Melioranskiy, aynı eser, 635-636.

¹⁰ İbnü'l-Esîr, XII, 249.

3) İbn-i Bibi'nin Alâeddin Keykubad Saltanatı hakkındaki hikâyeleri bir kül olarak ele alınırsa, Sudak seferi hikâyesinden evvel 618 Hicrî (=1221 Milâdî) yılında Konya kalesinin inşasına dair bir hikâye olduğu görülür. Bundan hemen sonra halifeden elçi gelip, Sultandan iki bin altın vermesi için ricada bulunduğu, çünkü doğuda Tatar ordusunun Harizmşah Muhammed'i mağlûp edip, Batıya doğru hücumla hazırlandığına dair (bk. s. 107) hikâyesi gelmektedir. Şüphesiz bu elçi sultanın yanına 618 Hicrî yılından önce gelmiştir, çünkü daha 618 Hicrî (= 21 Ağustos-19 Eylül 1221) yılının Recep ayında Hemedan'ı Tatarlar işgal ve yağma¹⁰ etmişlerdir. Halifenin sultana gönderdiği elçilik hakkındaki hikâyeden sonra, İbn-i Bibi, bir-iki seneyi tamamen içine alan birkaç hâdiseden bahsederek, Sugdak seferinin tasvirine geçiyor. Böylece yukarıda sarfedilen mülâhazalar beni, seferin ilk Tatar akınının arifesinden, yani Kalka meydan muharebesinden az sonra icra edildiği kanaatine varırmaktadır. XIII. yüzyıl başındaki Anadolu Türkleri'nin siyasî vaziyeti üzerinde biraz durmak icab eder. İbn-i Bibi Konya Sultanı'nın (Alâeddin Keykubad'ın) hayatı zamanındaki hâdiseleri tafsilâtiyle anlatır. Alâeddin Keykubad'dan önce, babası Gıyaseddin ve kardeşi İzzeddin¹¹ zamanında Konya Sultanlığı büyük siyasî muvaffakiyetler kazanıyor. XIII. yüzyıl başında çok zayıf düşmüş bulunan Bizans onun için tehlikeli bir komşu olamazdı. Ne İznik ne de Trabzon imperatorlukları Konya Sultanları için tehlikeli rakip değillerdi. İktisadî olduğu kadar sevkülceş (strateji) bakımından da fevkalâde mühim bir şehir olan Sinop'u 1214 yılında Sultan İzzeddin'in¹² nasıl fethettiğini İbn-i Bibi geniş bir şekilde tasvir eder. O, sabık Sinop hâkimi, Trabzon imparatorunu, tabiiyet altına alıp, büyük vergi vermeğe mecbur etmiştir. Her sene Trabzon'dan sultan hazinesine : "on iki bin altın, beş yüz at, iki bin inek, on bin koyun ve beş yüz öküz, çeşitli hediyelerle mücevherat"¹³ gönderilmesi icab ediyordu. Bundan mâda Trabzon icab ettiği zaman, yardımcı asker göndermeğe mecbur edilmiştir. Sinop'un fethetme tarihi olarak 1214 yılı kaydedilmiştir. Sinop'un fethi Konya Sultanlığına yeni ufuklar açmıştır. Şehrin tam karşısında şimal sahilde ticarî şehirleriyle, Kırım bulunuyordu. Şüphesiz Selçuk Türklerinin Kırım sahillerine seferi ancak Sinop'un zaptından sonra mümkün olabilmıştır ; çünkü bundan önce Türklerin, galiba, donanması diğerlerine faik değildi. Türkleri Kırım sahillerine getiren gemiler, Türklerle değil de Yunanlılara ait olduğu zannedilmektedir ; çünkü, yukarıda zikredildiği üzere, Türkler bir iki sene zarfında yalnız başlarına lüzumlu olan sefineleri tedarik edemezlerdi. Eğer insanlardan başka, Kıpçak ve Rus süvarisine karşı çarpışabilmek için gerekli olan atlar da Ka-

¹¹ P. Melioranskiy, aynı eser, s. 635-636.

¹² Aynı eser, s. 636.

¹³ Novgorodskaya letopis (po Sinodalnomu spisku) Novgorod Vakaynamesi (Sinod listesine göre), 216.

radeniz vasıtasıyla karşıya geçirildilerse, bu donanmanın büyüklüğünden şüphe edilemez.

Böylece Selçuk Türkleri, XIII. yüzyılın ilk çeyreğinin son yıllarında, Kırım ve Kıpçaklara sefer açmak gibi, büyüklüğü şüphe götürmeyen bu kadar muazzam ve tehlikeli bir işi göze alacak derecede kudrete maliktiler. Bu seferin iki yıl arasında cereyan ettiğini tesbit ettikten sonra, biz şu suali sorabiliriz : bu askerî harekât hangi Kıpçak hanı ile Rus knezi (prensi) zamanında vukubulmuştur ? Hiç şüphe yok ki bunlar 1223 de meşhur Kalka meydan muharebesinde Tatarlarla çarpışan Kıpçak hanlarıdır. Novgorod vakainamesi (Sinod cetveline göre) ¹⁴ 1224 hadiselelerinde Kotyan ve Danil Kobyakovitsa adlarını vermektedir. İpatyev vakayinamesi ¹⁵ ise aynı yılda Yuriy Konçakov'un ismini zikretmektedir. Sonuncu isim, Çin kaynağı olan, Yuan-Çe'nin resmî tarihinde geçmektedir ve Rusya tarihi için münakaşa götürmez derecede ehemmiyeti olan, tarihten, Moğolların Rusya seferiyle alâkalı kısımlarını seri halinde, rusça olarak, geçen 1914 yılında A. İvanov ¹⁶ neşretmiştir. Bu tarihte, tatarlarla vuku bulan çarpışmada öldürülen Kıpçak prensi (knezi) Yuy-li-gi (Yuriy)'nin isminden açıkça bahsedilmektedir. Ezcümle aynı yerde Rus prensi Miçisi-lao (Mstislav)'nun ismi de geçmektedir. Diğer şark kaynaklarında (yani Arab ve Fars) bahsedilen bu zamanda, Batiy devrine ait Bacman adındaki bir Kıpçak hanının isminden başka, ne Rus prenslerinin ve ne de Kıpçak hanlarının ismi bulunmamaktadır. Rus kaynağı sayesinde hanların başı Yuriy Konçakoviç olduğunu söyleyebiliriz ; çünkü İpatyev vakayinamesinde açıkça şöyle denilmektedir: "Kıpçakların başında bulunan Yuriy Konçakoviç, bütün Kıpçaklardan daha büyüktü" ¹⁷. Bizim bahsettiğimiz hâdisede, yani Hüsameddin Çoban'ın seferi zamanında, Rus prensine müracaat edip, onunla birlikte on bin kişilik bir atlı kuvveti toplayan belki de o (Yuriy Konçakoviç) idi. Bu olay acaba hangi Rus prensi zamanında vukubuldu ? Bu suali cevaplandırmak çok güçtür. Bu hususta İpatyev vakayinamesindeki kaydı ¹⁸ aynen veriyoruz : "o zaman Mstislav Romanoviç Kiyef'te, Mstislav Mstislavoviç de Galiç'te bulunuyordu (hüküm sürüyordu) : bunlar, Rus memleketinin büyükleriydiler". Fakat bunun Ryazan prensi olması ihtimal dahilindedir ; çünkü İbn-i Bibi hikâyesinde bahsedilen keten'i Kiyef-Çernigof bölgesinden getirilmiş olması şüphelidir. Daha doğrusunu belki mütehassıslar-Rus tarihçileri söyleyebilirler. Şimdi Türk donanmasının sevk edilmiş olduğu Sudak'a

¹⁴ İpatyev vakayinamesi, 1871 yılı tabı, 495.

¹⁵ A. İvanov ve N. Veselovskiy, Pohodı Mongolov na Rossii (Moğolların Rusyaya seferleri), 7."

¹⁶ İpatyev vakayinamesi, 495.

¹⁷ Yine aynı yer, 495.

¹⁸ 5. Novgorod vakayinamesinde dikkate şayan şu kayıt vardır :

"Polovets (Kıpçak) prensi Kotyan ise, Çernigov prensi Mstislav'ın kayın pederi idi". Poln. cobr. russk. letop. izd. Arheologr. Kom., t. IV, ç. 2, v. 1, s. 197.

geçelim. Bu hikâyeyi okurken şu sualler gayri ihtiyarî olarak akla gelmektedir : Şehir kimin elindeydi ; XIII. asrın 20. yıllarında Doğu Avrupa'nın ticarî tedavülünde nasıl bir rol oynamıştı ; kimler tarafından iskân edilmişti ? Burada yine bize Tatar istilâsı zamanı etrafında toplanan kaynaklar yardım etmektedir. İbnü'l-Esîr ; Cebe ve Söbütey'in 1222-23 seferine dair hikâyesinde : "Onlar Sudak şehrine uğradılar ; bu Kıpçak şehriden ticaret eşyası alıyorlardı ; çünkü o Hazer denizi sahilinde olup, oraya giyecek eşyasıyla yüklü gemiler gelirdi ; bu eşyalar satılır ve onların mukabilinde cariyeler ve köleler, burtas kürkleri, kunduz, sincap derileri ve onların memleketinde mevcut diğer eşya satın alınırdı" ¹⁹ demektedir. Bu sözler, İbnü'l-Esîr tarafından, Sudak'ın 1222-23 de fethi münasebetiyle söylenmiştir ; fakat 1253 de, yani 30 yıl sonra Sudak'tan geçen V. Rubrukvis ²⁰ şunları yazmıştır : "Türkiye'den Şimal memleketlerine gitmek isteyen tacirlerin olduğu kadar, aksi istikametten, yani Rusya ve Şimal memleketlerden gelen bütün tacirler de Sinop'un karşısında bulunan Solda'ya (Sudak) uğramaktadırlar. Bunlardan bir kısmı kakım (ermin), sincap ve diğer kıymetli kürkler ; diğerleri pamuklu dokumalar, dimi bezi (gambasio), ipekli kumaşlar ve kokulu kökler (otlar) getirirler". Bu suretle, İbnü'l-Esîr'e göre Sudak o zaman Kıpçak şehriydi. Tabii bunu şu mânada anlamak lâzımdır : Şehir Kıpçaklara vergi verir ve belki de, yıllık verginin tam olarak tahsisini kontrol eden bir Kıpçaklı memuru vardır. Yalnız Sudak'ın değil, fakat diğer birçok Kırım şehirlerinin de, tabii, yukarıda izah edildiği şekilde, Kıpçaklıların addedildikleri hususunda bir sıra delillere sahibiz. Böylece, Kıpçaklar hakkındaki eserinde, Marquart, Djalita yani Yalta'nın Kumanlara (Kıpçaklara) ait olduğuna dair, İdrisî'nin malûm haberini, nakletmektedir ²¹. Kırım sahillerine malik, Kıpçaklar, hiç şüphe yok ki, onun zengin şehirlerinden, tacir olmalarıyla beraber fakat elinde bulundurdukları şehir ve yollarda cereyan eden ticarî muamelelerden vergi sağlamasını beceren kimselerdi. Bu mülâhazaların doğruluğuna bizi V. Rubrukvis'in şu sözleri inandırmaktadır (ikna etmektedir): "bu ovada (vadide), Tatarların gelmesinden önce, mutat veçhile, Kumanlar varmış ve yukarıda zikradilen şehir ve kaleleri kendilerine vergi vermeğe mecbur ederlermiş" ²². Yine İbn-i Bibi'ye gelelim. Onun hikâyesinde, bizi, Sudak'ın iyi tahkim edilmiş bir deniz şehri olduğunu söylemeye hak kazandıran bir sıra malûmat mevcuttur. Bu, daha ziyade, çok büyük titizlikle E. C. Skrjinskoy ²³ tarafından incelenen Sudak'ın Ceneviz kalesinden önce, burada dıvar ve kuleleri

¹⁹ V. Tisenhausen, *Sbornik Materialov po Zolot. Orde* (Altın Ordu hakkında malzemeler külliyyatı), 26; İbnü'l-Esîr, XII, 258.

²⁰ İ. Karpini ve V. Rubruk, A. İ. Malein'in tercümesinden, s. 66.

²¹ Marquart, *Über das Volkstum der Komanen*, 140.

²² I. Karpini ve V. Rubruk, A. İ. Malein'in tercümesinden, s. 68.

²³ "Genuezskiye kolonii v Kırımu" (Kırım'da Ceneviz müstemlekeleri) adlı ve maalesef bugüne kadar neşredilmeyen eserde.

bulunan bir kalenin mevcudiyetini ispat eder. Sudak, kimler tarafından iskân edilmiştir ? Şehrin 212 Milâdî yılında ²⁴, onun ilk ve başlıca ahalisini teşkil eden Alanlar (Aslar) tarafından tesis edildiği zannedilmektedir. Bunun böyle olduğuna dair bizim müellifin de bilvasıta kaydı vardır. Sudak şehri İbn-i Bibide kâh Sugdak ve kâh Sugd olarak zikredilmektedir. Alanlıların İranlı oldukları ve bir zaman İranlı-Sugdular tarafından meskûn (Zaravşan vadisinde) Sugd adıyla maruf bir memleketin bulunduğu malûmdur. Sugdak adından, uzaktaki Sugd eyaletinin bir hâtırasına atfen, oralardan gelen kurucularının şehre bu ismi verdiklerini zanneden müdekkikler, belki de haklıdır. Alâeddin Keykubad'ın seferi zamanında Sugdak'ta Alanlıların buldukları ; bundan 20-30 sene evvel Mısır tarihçisi İbn Abü'z-Zahir'in, Beybars'ın Berke-Han'a gönderdiği elçilik sefahatini tasvir ederken yazdığı şu cümlelerden de görülmektedir : "bundan sonra onlar, Sudak adıyla maruf dağa çıktılar ; (burada) Kıpçak, Rus ve "Alanlılar" ²⁵ gibi muhtelif insanların iskân ettiği Kırım mahalinin hükümdarı tarafından karşılandılar".

Alanlılar, XIII. asrın 60. yılları başında eski Kırım'da oturduklarına göre, o halde, buradan 20-30 verst (bir verst 1,400 m. civarındadır) mesafede bulunan ana yurtları Sudak şehrinde de oturuyorlardı. Alanlılardan mada Sudak'ta Ermeniler de vardı. Brun'a göre, o zaman Sudak'ta Ermeniler ekseriyeti teşkil ediyorlardı ²⁶. Nihayet orada Ruslar, Kıpçaklar ve ihtimal, Svyatoslav'ın İtil ve Hazar hanlığını yıktıktan iki buçuk asır sonra, kendilerini çevreleyen muhitte tamamen benliğini kaybetmeyen, Hazarlar da yaşıyorlardı. Bunun böyle olduğu, Karpini'nin Harizm başşehri Ürgenç'te birçok Hazar gördüğünden de anlaşılmalıdır ²⁷. Orada şüphesiz ki, Bizanslılar da vardı. Böylece XIII. asrın başında Sudak, Kıpçaklara vergi veren ve büyük çapta ticaretle meşgul, Alanlı, Ermeni, Rus, Kıpçak ve Bizanslılarla meskûn, kale ve iskelesi bulunan bir şehirdi. İlk önce bu ticaretin istikameti, hangi yolları takibettiği, hangi ticaret merkezlerini içine aldığı ve hangi şartlar altında cereyan ettiği meselesi bizi alâkadar ediyor. Gördüğümüze göre, İbn-i Bibi'nin hikâyesi Selçuk Devletine avdet eden ve Kıpçak memleketinde soyulduğundan şikâyet eden bir müslüman tacirin sözüyle başlar. Bu artık bize Selçuk Türklerinin Kırım vasıtasıyla Kıpçak ve Ruslarla ticarî münasebetlerde bulduklarını ispat eder ; fakat 1253 yılında Kırım'dan geçen Rubrukvis, Selçuk Türklerinin Kırım vasıtasıyla Kıpçak ve Ruslarla ticarete bulduklarını bize şehadet eder ; o, Tatarlardan önce başlıca ticaretin, Kırım ve Kıpçak memleketi vasıtasıyla, Rus ve Türk tacirleri arasında cereyan ettiğini açıkça kaydeder : "Buraya; Türkiye'den Şimal memle-

²⁴ F. Brun, Çernomorje (Karadeniz havzası), s. 122.

²⁵ B. Tisenhausen, aynı eser, s. 63.

²⁶ F. Brun, aynı eser, s. 138.

²⁷ Karpini ve V. Rubruk, aynı eser, s. 24.

ketlerine, Rusya ve Şimal memleketlerinden Türkiye'ye gitmek isteyen bütün tacirler uğrarlar" ²⁸. Eğer biz XIII. yüzyıl başında Karadeniz civarındaki siyasî vaziyeti hatırlarsak, bu sözlere hususî bir ehemmiyet vermemiz lâzımdır. Yine İbn-i Bibi'den Selçuk Türklerinin Karadeniz çevresinde en büyük kuvvete malik olduklarını öğreniyoruz. Çünkü Trabzon hâkimi 1214 de Sinop'u kaybettikten sonra, Selçuk sultanlarından, önce İzzeddin'e ve sonraları Alâeddin'e vergi verir. Trabzon devletinin zayıflaması, Trabzon vasıtasıyla yapılmakta olan büyük ticarî muamelelere ağır bir darbe indirmiştir. "Trabzon imparatorluğu" ²⁹ başlıklı makalesinde akademisyen F. İ. Uspenskiy şöyle demektedir : "ne kadar XIII. yüzyılda doğru gidersek Trabzon ile Kırım'ın bağlarının gittikçe daha kuvvetli olduğunu anlarız". Bundan, transit merkezinden nasıl büyük miktarda Rus buğdayının nakledildiği, çünkü buradakinin kâfi gelmediği, meydana çıkar. Böylece, bize İbn-i Havkal'in, X. yüzyılda Rusya'dan Kırım vasıtasıyla daha ileri Tebriz ve Hamadan'a kadar uzandığını bildirdiği, bütün ticaretin şimdi Selçuk Türklerinin eline geçiyor. XIII. asır iptidaları için bu ticaretin ne kadar mühim olduğu İbnü'l-Esîr'in 602 Hicrî (=1205 Milâdî) yılları hakkındaki şu hikâyesinden görülür ³⁰ : "Anadolu hükümdarı, Gıyaseddin Husrev-şah, hâkiminin kendisine itaati reddedip, kalesine kapandığı için Trabzon şehrine karşı sefere hazırlanıyordu. Bu sebepten, Anadolu (Rum), Rusya, Kıpçaklar ve diğer memleketler arasındaki kara ve deniz yolları kapatılmıştı. Gıyaseddin'in memleketine (bundan sonra) kimse gelmedi. Bu yüzden tacirler büyük zarar gördüler ; çünkü ticaret yapmak için Suriye, İran, Musul, Cezire ve başka yerden oraya gelirlerdi ve kalabalık bir şehir olan Sivas'ta bir çoğu toplanıp kalmıştı. Bahsi geçen yol açılmadığı için tacirler çok zarar ettiler ve malını sermayesi fiyatına verebilen, kendini bahtiyar hissediyordu". İbnü'l-Esîr'in yukarıda zikredilen haberinin çok büyük tarihî kıymeti vardır ; çünkü bu, yalnız XII. asrın sonu ve XIII. asrın başında Küçük Asya (Anadolu)'nun Kıpçak sahrası ile Rus prenslikleri arasında cereyan eden ticarî münasebetleri değil, bu ticaretin büyük çapta olduğunu da haber vermektedir. Bundan başka daha önce zikrettiğimiz haberlerle bu, mukayese edilirse, kesilen ticarî münasebetlerin, tamamen değilse de daha ziyade (mühim bir kısmı), 1214 yılında Selçuk Türklerinin elinde bulunan, Sinop vasıtasıyla yapıldığına kanaat etmemize delil teşkil eder.

Fakat biz yine Sudak'a dönelim. Bu şehir Anadolu ile Kıpçak bozkırları, Rusya, Bulgar ve daha ilerideki memleketlere giden yolların en büyük merkezlerinden biridir. Bu yolun o zamanki Şarkta herkesçe bilindiğini, Cebe ile Söbütey'in 1222-23 yılındaki akınları münasebetiyle en

²⁸ aynı eser, s. 66.

²⁹ Annalı, IV, s. 28.

³⁰ İbnü'l-Esîr, XII, 160.

iyi yine İbnü'l-Esîr şu satırlarda anlatır: "onunla (yani Deşt-i Kıpçak'la) yol (münasebetler), tatarlar bu memlekete saldırdıktan sonra kesilmiştir ; onlardan (yani Kıpçaklardan) burtas kürkleri, sincap ve kunduz derileriyle, evvelce oradan getirilmekte olan diğer (bütün) eşya gönderilmemiş. Ancak onlar (yani Tatarlar) burasını terkedip kendi yerlerine döndükten sonra yol açılmış ve (önceden olduğu gibi) ticaret malları (eşyaları) yeniden gelmeğe başlamış" ³¹. Yukarıda zikredilen metin Rus tarihçilerine Kunik zamanındanberi malûmdur ; fakat, Kıpçak sahrasının halkı, yalnız etraftaki medenî memleket ve şehirleri yağma etmekten mâda, daha mühim olan ve hattâ sık sık cereyan eden askerî hareketler esnasında bile her zaman kesilmeyen, normal ticarî münasebetlerde bulduklarını tebarüz ettirmek için yeniden kaydediyorum. Yine İbnü'l-Esîr'in sözlerine göre Anadolu ile münasebetler o kadar kuvvetli imiş ki, Kalka meydan muharebesinden sonra (1223 de) : "en ileri gelen tüccarlardan ve zengin Ruslardan bir çoğu, malik oldukları kıymetli eşyayı yanlarına alarak, bir kaç gemiyle deniz yolunu takibeden müslüman memleketlerine gitmek için yola çıkmışlar" ³² Bundan biraz yukarıda ise müellif, Cebe ve Söbütey Tatarlarının Sudak'ı zaptetmelerinden bahsederken, şehir ahalisinden bazılarının "deniz yoluyla Kılıç Aslan neslinden olan müslümanların elindeki Rum (Anadolu) memleketine, yani Selçuk Sultanı arazisine gittiklerini" ³³ kaydeder. Bunlardan biri, yani Selçuk Sultanı da, hikâyemizde adını tanıdığımız Alâeddin Keykubad'dı. Yukarıda sırasıyla kaydedilen hâdiseler Karadeniz'in iki sahili, yani Türk ve Kırım (Kıpçak) sahili arasındaki bağların ehemmiyetini tebarüz ettirir. Böylece yollar Kırım'dan Kıpçak bozkırlarını geçip muhtelif istikamette : şimalde Rus prensliklerine, şimal-i şarkta Kıpçak bozkırlarının içerlerine, oradan da Bulgar arazisine ve nihayet Hazer denizinin şimal sahilleri kenarını takiple Harizm'e ve daha doğuya doğru gider. Bunlar, kara yolları olup, IX ve X. asır Arab coğrafyacılarının tasviri sayesinde iyice bilinen, Don nehri üzerinden bir de su yolu vardır. Şimdilik biz birinci yollar üzerinde duralım. Burası çok işlektir, "ıssı ovalar" da kendilerini daima bedbaht hissetmeyen tüccarlar, hususî yoldaşlıklar (şirketler) kurarak, kervanlar halinde dolaşırlardı. Yukarıda kaydedildiği gibi tüccarlar her zaman askerî hareketlerden korkmazlar (müteessir olmazlardı). Bu hususta İpatyev vakayinamesinin aşağıda kaydedilen kısmı şayanı dikkattir. 1184 yılında ³⁴ "mel'un ve dinsiz ve lanetlenen Koççak'ın" akınından sonra Rus prensleri Kıpçak sahrasına karşı misilleme seferi için birleştiler. "Bunlar (Rus ordusu) sefer halinde iken Kıpçak memleketinden gelen tacirlere rastgeldiler ve bunlardan (tacirlerden) Kıpçakların Horo üzerinde bu-

³¹ V. Tisenhausen, aynı eser, 28; İbnü'l-Esîr, XII, 254.

³² V. Tisenhausen, aynı eser, 27; İbnü'l-Esîr, XII, 253-254.

³³ Aynı eser, 26; İbnü'l-Esîr, XII, 253.

³⁴ İpatyevskaya İetopis (İpatyev Vakayinamesi), 429.

lunduklarını öğrendiler". Bu birkaç satır, Rus vakayinamelerinin kıymetli birer vesika olduklarını gösterir. Ruslara istinaden, kat'iyetle söyleyebiliriz ki tacir kervanı, Kıpçak ve Rus ordularının birbirleriyle çarpışma ihtimaline rağmen, serbestçe, hasım tarafların birinden diğerine geçmişler. Bu hâdise o zamanın ticareti için umumî bir kaidedir. Tüccar kervanlarının masuniyeti o zamanki milletlerarası münasebetlerin en faydalı şeklidir. Başka türlü olamazdı ; çünkü askerî çarpışmalar sık sık vukubulduğundan, tüccar kervanları bu gibi hareketlerle daima karşılaşır. İbn-i Bibi hikâyesi, tacirlerin soyulduklarına dair şikayetleriyle başlıyorsa da kervanlara hücum ve yağma hâdiseleri, zannedildiği kadar sık değildir.

XIII. asrın başında Kıpçak sahasında, ticarî ve kültürel bağların büyük vüs'at sağladığı entensif bir ticaret hayatı vardır. Yukarıda bahsettiğimiz veçhile, ihtimal, Kıpçaklar bizzat kendileri, vergi almayı tercih ederek, ticarî tedavüle iştirak etmiyorlar³⁵. Bu hususta teşebbüs başlıca Alanlı, Müslüman ve Rusların elinde idi. Alanlılar hakkında "Bizans Kroniği"nin V. cildinde Prof. Kulakovski'nin "Alanlılarda Hıristiyanlık"³⁶ başlıklı bir makalesi vardır. Orada, şüphesiz, dikkate değer bir yer mevcuttur: "Böylece, Alanlılar... XIII. asırda kendi muhitleri arasından kâfi derecede ticarî unsur (eleman) ayırmışlar, yani Kırım ve bozkırlarda yaşayan ahaliden şehirde bulunanların bir kısmı dindaşları Ruslar ve Greklere yaklaşmakla beraber, aynı zamanda millî hususiyetlerini muhafaza etmişlerdir"³⁷. Y. Kulakovski'nin tetkiki tamamiyle doğrudur. Alanlı tacirin siması XIII. asırda çok tanınmıştır. Her kesten en çok onların bulunduğu Kırım ve Kafkaslardan bahsetmiyerek Alanlı tacirlerle şark âleminin muhtelif yerlerinde : Harizm ve Mısır'da karşılaşmaktayız. Bu hususu anlamak için P. Karpini'nin Ornas (Ürgenç)³⁸ hakkındaki hikâyesine müracaat etmek kâfidir ; o, şarkın bu en büyük şehrinin halkı arasında Alanlı, Rus ve Hazarlara tesadüf ettiğini kaydetmektedir. Şüphesiz ki bu üç millet mensupları Ürgenç'te tacir sıfatıyla oturuyorlardı. Mısır'a gelince, İbnü'z-Zahir'in dediğine göre, Mısır sultanı Beybars 1261-62 yılında Altın Ordu hanı Berk'e Alanlı tacirlerden³⁹ biriyle mektup göndermiştir. Buna benzer birçok misaller gösterilebilir, fakat Y. Kulakovski'nin fikrinin doğruluğunu teyit etmek için bu hususta kaydedilenler kâfidir. Cenubî-Şarkideki ticarî tedavülde Alanlı tacirlerin büyük para kuvvetine malik olduklarında şüphe yoktur. Müslüman tacirleri de kervanlarla seyrederek (dolaşırlar). Anadolu'dan, Trabzon ve Si-

³⁵ İşaret edilen keyfiyet, Polovetslerin (Kıpçakların) sahra mahsülleriyle ticaret yapıp bunları şehir sanayiine ait mallarla değiştikleri hakkındaki malûmatın hiç de aksini ispat etmez. Yalnız onlar ticarî muamelelerdeki aracılık (komisyonculuk) rolünü üzerlerine almazlardı.

³⁶ Vizantiyskiy Vremennik (Bizans Kroniği), V, 1-18.

³⁷ Aynı eser, 16.

³⁸ P. Karpini ve Rubruk, A. İ. Malein tercümesinden, 24.

³⁹ V. Tisenhausen, Sborn. mat. po Zol. Orde, 55.

nop'tan, onlar, yalnız Kırım sahillerine değil, hattâ daha ileriye, Kıpçak sahrasına, Rus Prenslüklerine ve Bulgar memleketine kadar giderler. Fakat esas ticarî kuvveti Harizm ve Kafkaslı tacirler teşkil etmektedir.

İpatyev vakayinamesinin 1184 yılına tekabül eden kısmında alâka çekici bir hikâyeye vardır : "Mel'un ve dinsiz Konçak, birçok Kıpçakla birlikte Rus şehirlerini talan etmek ve yakmak için Rusya'ya hücum etmişti : ateşli oklarla mücehhez müslümanlar getirmişti ; onlarda 50 kişinin giremediği, kendi kendine (otomotikman) gerilen yaylar vardı" ⁴⁰. "İgor Bölüğü Destanı'nda dikkate değer iki yer vardır : "Ah ! Şahin kuşları avlıyarak, denize doğru uçup gitti, fakat İgor'un Bölüğü yeniden canlanmayacak. Onun arkasından Karina haykırdı ve Jelya Rus yurduna saldırdı, al gül gibi smaga (ateş) vızıldayarak atıldı" ⁴¹. Başka yerde şöyle denilmektedir : "Sen Gleb'in Yiğit oğullarıyla birleşerek alevli şiresirleri (=alevli okları) karadan fırlatabilirdin" ⁴². P. Melioranski ⁴³ "İgor Bölüğü Destanı'nda Türk unsurları (elemanları)" başlıklı makalesinde "şiresir" kelimesinin farsçası "tîr-i çarh" yani ok veya çarh'ın mermisi olduğunu kabul etmektedir. İpatyev vakayinamesinin 1184 yılı kayıtlarında olduğu gibi, şark müelliflerinin de bahsettikleri büyük yaylara (=kendi kendine çekilen) Çarh denilmiştir ⁴⁴. "Alevli boynuz", P. Melioranski'ye göre, "şiresir" kelimesinin müteradifi (sinonimi) dir. O, "smaga" kelimesini neft olarak kabul etmeğe mütemayildir. Yukarıda nakledilen haberler fevkalâde kıymetlidir. Bir yandan onlar, Kıpçakların, zamanlarının askerî tekniğine az çok hâkim olduklarını "canlı ateş" le (yani neftli oklar atmayı öğrendiklerini) atıcı makinelere sahip olduklarını söylüyorlar. Diğer yandan Kıpçakların askerî işlerde müslümanları mütehasıs (instrüktör) olarak kullandıklarını, vaka-nüvis açıkça belirtmektedir. Neft'in Baku'dan geldiği şüphesizdir. Müslüman mütehasısların Kafkasyalı, olmaları imkân dahilindedir ; çünkü X. asır Arap coğrafyacılarının etraflı olarak tasvir ettikleri eski yollar buradan geçmektedir. Fakat mütehasısların Orta Asya'dan geldiklerine daha fazla ihtimal verilebilir. Aynı zamanda, İbn-i Bibi'nin tasvir ettiği Sudak, Kıpçak ve Ruslara karşı sefer cereyan ederken, Cengiz Han ordusunun bütün Orta Asya fütühatını hemen hemen tamamlamış olduğunu unutmamak lâzımdır. Onlarda (Kıpçaklarda) askerî tekniğin medenî devletler halkı seviyesinde olduğu kanaatine varabilmek için, XIII. asır hâdiselerinin en

⁴⁰ İpatyevskaya letopis (İpatyev vakayinamesi), 428-429.

⁴¹ "Slovo o pıtku İgoreve", İzd. Dubinskago ("İgor Bölüğü Destanı" Dubinskiy nehri), 98.

⁴² Aynı eser, 150.

⁴³ Turetskiye elementi v yazıke "Slova o Polku İgoreve" "İgor Bölüğü Destanı" dilinde Türk unsurları), İORY AS. VII, 296-301 ve ZVO., XIV, s. XXII.

⁴⁴ P. Melioranskiy, Turetskiye elementi v yazıke "Slova o Polku İgoreve" ("İgor Bölüğü destanı" dilinde Türk unsurları). İORYAS, Ak. Nauk, VII, 299. Keza bu mânada "çarh" tâbiri İbn-i Bibi'nin Sudak'ın fethine dair hikâyesinde de geçmektedir.

zengin malûmat kaynağı olan, Raşidüddin'in eserine müracaat etmek kâfidir. Burada şehirlerin zaptını hedef tutan askerî hareketlerin dikkate değer tasvirlerine tesadüf edilebilir ; bunlardan tipik olabilecek birini nakledeyim : "Onlar (Moğollar) Buharahları kaleye kapanmaya mecbur ettiler. Her iki taraftan, makineler kurup, yayları harekete geçirdiler ; taşla ok atıp, hususi kaplardan nefit attılar ve bu şekilde günlerce savaştılar" ⁴⁵. P. Melioranskiy'in tercümesinden naklettiğimiz, Cüveynî'nin de Samarkand'ın Moğollar tarafından zaptı hikâyesi şayanı dikkattir : "Bin adet seçkin muharrip ve kahraman, büyük camide mevki alarak harbe giriştiler. Fakat onlar tîr-i çarh ve nefit ile savaştıkları için Cengiz Han'ın adamları da bu vasıtaya müracaat edip, nefitin yardımıyla büyük camiye ve içinde bulunanları bu dünya ateşiyle yakıp ebedî hayat suyu ile yıkadılar" ⁴⁶. Böylece sahralı Moğollar, kısmen de Kıpçaklar, askerî sahada şehir medeniyetine sahip milletlerle aynı seviyeye eriştiler. Bu olay şehir alemiyle bozkırın büyük ticarî ve kültürel münasebetlerin gelişmesiyle izah edilebilir. Akademisyen V. V. Barthold, tetkikleri sırasında, müslüman tacirler, askerî mütehasıslar ve sanat erbabının bozkırlarda nekadar büyük medenileştirici (kültürtreger) rol oynadığını tamamen inandırıcı bir surette gösterir. Kıpçak sahasındaki hayat tarzını izah edebilmemiz için bu hayatın yalnız Kırım ve Rus prensliklerine yönelen kısmını tetkikle iktifa etmiyerek ; diğer bir kısmının doğuya teveccüh ettiğini unutmamak lâzımdır. Kıpçak sahrası (Deşt-i Kıpçak ismiyle maruf), şimalden Hazer ve Aral Denizlerini çevreleyip, bugünkü Uralsk, Orenburg, Aktyübinsk'ten Akmolinsk'a ve ileriye doğru uzanmaktadır ⁴⁷. Fakat Polovets-Kıpçakların İrtiş'tan gelmiş olduklarını unutmamalıyız. Bir yandan Rus knezlikleriyle temas ederken, diğer yandan cenub-i şarkta XIII. asırda zamanın en büyük İslâm devleti Harizm ile komşuluk ediyorlardı ; bu devletin başkanı Harizmşah Muhammed (1200-1220) bütün Maverâü'n-nehr'e ve İran'ın büyük bir kısmına hâkimdir. Zikredilen devirde, yani bizim tetkik etmekte olduğumuz yıllarda, Harizm ve başşehri Ürgenç'te hararetli (entansif) bir ticarî hayat inkişaf etmiştir; bu ticaret Otrar, Talas ve Belasun yolu ile Moğolistan ve Çin'le olduğu gibi, Rus prenslikleri ve Bulgarlarla, tranzit vazifesini gören Saksin merkezinin bulunduğu Kıpçak sahası vasıtasıyla yapılıyordu. Bu ticaretin nasıl bir vüs'ate malik olduğunu, V. V. Barthold'un "Moğol istilâsı devrinde Türkistan" adlı kıymetli eserinde okadar tafsilâtlı şekilde tasvir edilen, meşhur kervan (hikâyesi) hepsinden en iyi anlatır. 1218 yılında bu

⁴⁵ İ. N. Berezin, Sbornik letopisey (Vakayinameler külliyatı), Tr. Vost. Otd. XV, Mongolov Raşid-ad-dina, pers. tekst, 84, russk. per. 55. (Reşidüddin'in Moğol Tarihi, farsça metni, 84, rusça tercümesi, 55).

⁴⁶ P. Melioranskiy, aynı yer, 299; Juwayni, Gibb series XVI, 95.

⁴⁷ Bk. İ. Marquart, Über das Volkstum der Komanen ve bilhassa bu eser hakkındaki V. V. Bartold'un VII cilt "Ruskoy İstoriçeskiy Jurnal" (Rus Tarihi Mecmuası) adlı eserinde, s. 138-156.

kervan Cengiz Han tarafından Harizmşah'a Ürgenç'e hareket etmiş ve Otrar'da soyulmuştur. Bu kervanda beş yüz deve ve dört yüz elli kişi vardır. Bütün kervan mensubini müslümandır. Onlar, kürkler, dokumalar, Çin ipeklileri, altın ve gümüş götürüyorlar⁴⁸. Bu kervanın hususiyetini, yani muayyen vazife ve selâhiyetlerle Cengiz Han tarafından geldiğini ve müslümanlardan müteşekkil olduğunu, kaydetmek lâzımdır. Şarkta müslüman tacirleri büyük ticaret ve para kuvvetine maliktiler. Batı-Avrupa Ortaçağ şehir iktisadiyatının aksine olarak, İslâm âlemi kapalı şehir nedir bilmiyerek, bunların iktisadiyatı daima açık kapı sistemini takibetmektedir. En çeşitli sanayi ne'vileri, en muhtelif cins iktisadiyat (yani sahra hayvancılığı, sulak vadilerle süslenmiş ova ve bahçeler, şehir san'atları) büyük ticarî sermayenin tam hakim olduğu muayyen muhitlere sevkolunur, emtia mübadelesi şeklinde girer. İşte bunun için şarkta müslüman tacirler büyük ticarî ve para kuvvetine maliktiler. Sağlam bir teşkilâta sahip, zamanın muazzam eşya para ve dolayısıyla "siyasî kuvvet" e malik olan, onlar, ayrı ayrı teşekküller halinde birleşirler. Akademisyen V. V. Barthold'un dediğine göre : "onlar tarafından verilen tahsisat çekleri memnuniyetle kabul edilir ve devlet çeklerine nispetle, bunlarla daha kolay para alınabilirdi"⁴⁹. Fakat biz Harizm'e dönelim. Yukarıda zikrettiğimiz gibi Karpini'nin 1246 yılında Rus ve Alanlı tacirlerle karşılaştığı, bir hakikattir ; bu da Ürgenç'te bir yandan Çin ve Moğolistan'dan, diğer yandan Kırım, Rus prenslikleri ve Bulgarlar'dan gelen yolların birleştiğini gösterir.

Hemen bütün islâm tarihçi ve coğrafyacıları Kıpçak sahrasından bahsederken, XII. asırda ve XIII. asrın başında Doğu Avrupa ile Orta Asya yolu üzerindeki ticarî tedavülde büyük rol oynayan bir şehrin ismini zikrederler. Bu şehir Saksin'dir. Fakat o, tamamen zamanın Rus şehri Tmutarakan'ın talihini paylaşır, çünkü bugüne kadar âlimlerden hiç kimse onun bulunduğu yeri tam olarak tesbit edememiştir. Evet, Vetsberg'e göre Saksin eski İtil'in yerine kurulmuştur. Fakat bunu kat'iyetle tasvib etmeğe imkân yoktur. Bunun hakkında fazla veya az doğru olarak biricik malûmat Ebu Hâmid ibn-i Abdurrahim el-Gırnatî (560 Hicrî—1164 Milâdî yılında ölen)'nin⁵⁰ eserinde bulunmaktadır. Onun dediğine göre büyük ticaret şehri Saksin İtil (Volga) sahilinde olup halkı kırk Oğuz boyundan ibarettir. Ahmed at-Tusî (1173-1193 yılları civarında)'ye⁵¹ göre Saksin sık sık Kıpçak hücumlarından zarar görür. Diğer kaynaklarda yalnız şehrin hangi istikamette olabileceğine dair malûmat bulabiliriz. Böylece sık sık zikrettiğimiz İbnü'l-Esîr, 1223 yılında bir Tatar

⁴⁸ V. V. Barthold, Türkistan, II, 428.

⁴⁹ V. V. Barthold, Mesto prikasp. obl. v istor .musulm. mira (Hazer denizi havzasının İslâm âlemi tarihindeki yeri), s. 54.

⁵⁰ Marquart, o. s., p. 56. Yeni neşredilen Ebu Hâmid el-Endülüsî metni.

⁵¹ Aynı eser, 79.

askerî birliğin Bulgar sahası hududunda muvaffakiyetsizliğinden bahsederken, Tatarların Orta Asya'ya döndüklerini ve Saksin'den geçtiklerini söyler. Arab yazarı (şairi) Az-Zahabî (748=1348/49 yılında ölen) Altun Ordu hanı Berke'nin islâmiyeti kabulüne dair hikâyesinde keza Saksin'i zikreder: "40. yılda Berke Saksin'den Şeyh Seyfeddin el-Baherzi'yi ziyaret etmek için Buhara'ya hareket eder" ⁵². Bu ve diğer malûmatta yalnız şehrin bulunduğu istikamet verilmiştir. Lavrentyev vakayiname-sinde de Saksin'den bahsedilir ⁵³: "bu yılda (6737=1229 Hicrî) Saksin'lilerle Kıpçaklar, Tatarlardan, aşağıdan (yani Volga'nın aşağı kısmından) Bulgarlara doğru kaçtılar; ve Bulgar muhafızları, Yayık nehri yanında bulunan tatarlar tarafından öldürülmekten kurtuldular". Böylece, Saksin'in bulunduğu yer tam olarak tesbit edilememiştir. Fakat, şüphesiz ki, XII. asırda ve XIII. asrın başında, bu (şehir), İtil şehrinin topografik olarak yerini işgal etmiyorsa bile-ki bu imkân dahilindedir-ticaiî sahada, buna (İtil şehrine) tam mânasiyle yetişmek imkânını bulamamış olmasına rağmen, onun rolünü oynamağa çalışır. Yalnız şüphe götürmeyen bir şey varsa o da : Kırım, Rusya ve Bulgarlarla Kıpçak sahası vasıtasıyla Harizm, Orta Asya ve Çin'le yapılan ticarete Saksin, transit merkezi rolünü oynamıştır. Bu ticarete, X. asırda, hakkında o kadar zengin malûmata sahip bulunduğumuz, Bulgar şehri de büyük rol oynamıştır. Maalesef XII. asrın II. yarısında ve XIII. asrın başında bunun hakkında az malûmatımız vardır; fakat o da, olduğu kadar kâfi derecede bir bilgi vermektedir. Akademisyon V.V. Bartold'un bu husustaki ikri ikna edicidir; O, İbn-i Havkal'in Hazar ve Bulgarlara karşı 358=968-9 yılında yapılan Rus seferi hakkındaki hikâyesini dikkatle tetkik ederek, İbn-i Havkal'in Bulgar şehrinin tahribedildiğine dair malûmatının asılsız olduğunu itiraf etmiştir ⁵⁴. Bu şehir, mevcudiyetini muhafaza etmiş ve aynı zamanda çok sayıda kürklerin alınıp satıldığı büyük pazar yeri vazifesini görmeğe devam etmiştir. XII. asrın sonunda Bulgarlara dair İpatyev vakayinamesinde şu malûmat vardır: Suzdal prensi (knezi) Vsevolod Gyurgoviç 1182 yılında Bulgar şehrine karşı sefere çıktı. Askerin bir kısmını sahilde bırakarak, "kendi de birlikte atlar üzerinde Bulgar memleketine, Serbren Bulgarlarının büyük şehri üzerine yürüdü. Bulgarlar ise, Rus askerlerinin (bölüklerinin) çokluğunu görünce, harekete geçemediler ve şehre kapandılar; genç prensler (knezler)

⁵² V. Tisenhausen, aynı eser, 205.

⁵³ Polnoye sobraniye russkih letopisey (Rus vakayinamelerinin tam külliyyatı), I, 192. Burada "Saksin" tabiriyle ya Saksin şehri veyahut da vilâyetinin halkı bahis mevzuu edilmektedir. İkinci ihtimali de kabul etmek mümkündür; çünkü birçok Şark kaynaklarından, Saksin mefhumu ile yalnız şehrin değil, vilâyetinin de kastedildiğini biliyoruz.

⁵⁴ Akademisyen V. V. Bartold, Mesto prikaspiyskoy oblasti v İstorii müsülmanskago mira (Hazar denizi havzasının İslâm tarihindeki yeri), 44, V. V. Barthold, rus vakayinamesindeki 965. yılın daha doğru olduğunu kabul etmektedir.

kapılara doğru yürüyüp, savaşmak istediler" ⁵⁵. Böylece, vakayinameye göre bu büyük ye duvarlarla çevrilmiş bir şehirdir. Başka bir vakayiname" de " 6737=1229 yılında şunları okuyoruz: "bu yılda Bulgarlar Büyük şehirlerinde hak dini için bir hıristiyanı öldürdüler; onun lisanı Rusça olmayıp başka bir dildi; fakat bu (zat) hıristiyandı; malı-mülkü çoktu ve verdiği yemekler yerlere dökülürdü; o Volga üzerinden kayıkla Büyük Bulgar şehrine geldi" Hikâye şununla bitmektedir: "Çok geçmeden Allah dinsizlerden intikam aldı; onların Büyük şehrinin yarısından fazlası yandı". Bu her iki kısım da dikkate değerdir. Birincisinden Bulgar şehrini yalnız İslâm ve Rus tacirleri değil, başkaları da ziyaret ettiğini görüyoruz. Zikredilen kısımda, Bulgar'da öldürülen Avramiy, galiba, Alanlılardandır. İkinci kısımdan XIII. asrın başında, Batiy (Batu)' in hücumundan az evvel, Bulgar'ın odundan bir şehir olduğu ve bir yangında yarısının yanabileceğini öğreniyoruz. XIII. asırda yazmış olan acem müellifi Cüveynî'de 1237 yılında Bulgar şehrinin Tatarlar tarafından zaptıyla ilgili şu satırları okuyoruz: "İlk önce onlar (çar-zâdeler), sarp kalesi ve kalabalık nüfuzuyla dünyada nam kazanmış Bulgar şehrini kuvvet ve hücumla zaptettiler" ⁵⁷. Galiba Kıpçaklardan müstakil Bulgar devletinin yalnız kuvvet ve zenginliğini nazarı itibara alan İbnü'l-Esîr'e göre ⁵⁸ 1223 de Tatarların, bu devletin hudutlarındaki muvaffakiyetsizliklerini izah etmek mümkündür. Herkesçe malûm olduğu için Bulgar ticareti üzerinde fazla durmayacağız. Şimdi Karadeniz ve Azak denizinden Hazer denizine giden su yolları ile keza Volga üzerindeki yolları tetkik etmek icabediyor. Bu yol X. asırdakinin aynıdır. Fakat bu Kıpçakların tam hâkimiyeti altındadır. Ruslarla Kıpçaklar arasındaki mücadeleler zamanında bu yol, galiba, kesilirdi. Buna rağmen bu yolun ne kadar mühim olduğu Akademisyon V. V. Bartold'un şu sözlerinden anlaşılmalıdır: "XII. asırda Müslümanlar muayyen bir zaman için Derbent ve hattâ onunun cenubundaki bazı vilâyetleri kaybettiler. Bu harplere Ruslar da iştirak ettiler; 1175 yılı civarında Baku yanında Rus donanmasının mağlûbiyetinden bahsedilir" ⁵⁹. Rus donanmasının harbetmek üzere Hazer denizine çıktığına göre, şüphesiz ki, onlar Karadeniz ve Azak denizinde olduğu gibi Don üzerinde ve bilhassa orta ve aşağı Volga'da da ticaret gemilerine sahiptiler.

Şimdi yine İbn-i Bibi'nin Selçuk Türklerinin Sugdak, Kıpçak ve

⁵⁵ İpatyevskaya letopis (İpatyev vakayinamesi) izd. 1871 g., 422-428.

⁵⁶ Polnoye sobraniye russkih letopisey (Rus vakayinamelerinin tam külliyyatı), VII, 135-136-

⁵⁷ Juwayni, Gibb series XVI, 224 ve V. Tisenhausen'in Altun Orda'ya dair neşredilmemiş malzemelerinde. Farsça metinler. AM AN SSSR. in elyazmaları, III, 295, inv. 1917 g., 1.

⁵⁸ V. Tisenhausen, Sborn. mat. po Zolotoy Orde (Altun Orda'ya dair malzemeler külliyyatı) 27-28; İbnü'l-Esîr, XII, 254.

⁵⁹ V. Barthold, Kafkas, Türkistan, Volga, 7.

Rus seferine dair hikâyesine dönelim. Bu hikâyede, üzerinde durmamız icab eden bazı malûmat vardır. Rus prensi sulh ricasiyle birlikte yirmi bin dinar, birçok at ve Rus keteni (galiba keten dokumalar) gönderir. Bunlarla ticaret yapıldığı çoktan malûmdur: daha X. asır coğrafyacıları bu ticareten bahsederler. Ketenin, daha ziyade Ryazan prensliği yoluyla geldiği düşünülebilir. Biraz da "bac" tâbiri üzerinde durmak icabeder. Bu tâbirle gümrük resmi veya nakledilebilen gümrük mallarının vergisi kasdedilir. İbn-i Bibi metninde üç defa Sudak'tan Hüsameddin Çoban'a gelen elçi "bac" kelimesini kullanmıştır; bu kayıttan, Sudak şehri idarecilerinin, nakledilen mallardan muayyen bir gümrük resmi (ücreti) aldıkları görülür. İkinci defa "bac" tâbiri Rus prensinin elçisiyle sulh muahedesi yapılırken geçmektedir ve nihayet üçüncü defa "bac" mefhumunu, Sudak idarecileri, şehri Hüsameddin'e teslim ettikleri ve ondan sulh diledikleri esnada zikredilmektedir. Bundan görülüyor ki, "bac" ın "haraç" la birlikte, mağlubedenin, yani Sultanın hazinesine girmesi lâzımdır; fakat, aşağıda göreceğimiz veçhile, hakikatte ne Sudak ve ne de Rus prensi bu vergiyi ödemeğe mecbur tutulmamışlardır.

Biraz da Sudak'taki mesçitlerin inşası meselesi üzerinde durmak icab eder. "1886 yazında Kırım'a bir arkeolojik seyahat" ⁶⁰ başlıklı makalesinde müsteşrik-türkolog, V.D. Smirnov şunları yazıyor: "Fakat Sudak'ta başlıca görülecek şey, kale dıvarının doğu uçurumu üzerinde bulunup, şimdi Ermeni-katolik kilisesine çevrilen binadır". Kurban yerinde (altar) lâtinçe şunlar yazılıdır: "In Christi nomine amen. 1423 die 4 Januarii (hoc) opus fecit fieri Domine R.Catalanus. Christus custodiat" ...1475 yılında bu bina Türkler tarafından camiye çevrilmiş; fakat sonra yeniden Ruslar tarafından 1783 de hıristiyan kilisesi haline getirilmiştir. Lâkin seyyah âlim Dübua de Monperyo (1832-1834) bu binanın ilk önce Tatarlar tarafından XIV. asrın başında Müslüman camii olarak inşa edildiği fikrini beyan etmektedir. Bizzat V.D. Smirnov bu kanaatte değildir. Fakat bizim zamanımızda mütehasıs-mimarlar arasında, bu binanın Ceneviz veya Tatarlar tarafından inşasının imkânsız olduğu ve stilinin hususiyetlerine binaen her şeyden önce Selçuk mimarisine en yakın olduğu fikri hâkimdir. Bu sonuncu mütalâayı İbn-i Bibi'nin Sudak'ın yüksek yerine cami inşası hakkındaki hikayesiyle ⁶¹ karşılaştırarak, böylece, bu fikrin lehine bir delil meydana gelir. Bu mesele belki de ancak Sudak'ta muhafaza edilmekte olan abide iyice tetkik edildikten sonra tamamen halledilmiştir.

Nihayet Hüsameddin Çoban'ın Kırım seferinin akıbeti üzerinde durmak lâzımdır. Şüphe yok ki, bunun büyük bir siyasî ehemmiyeti yoktur.

⁶⁰ ZVO, I, 277.

⁶¹ İbn-i Bibi hikâyesinin tetkikinden caminin yeniden inşa edilmiş olmayıp hıristiyan kilisesinden tebdil edildiği kanaatine varılmıştır.

⁶² Juwayni, Gibb series XVI, 222 ve V. Tisenhausen'in neşredilmemiş Altun Or-

Bu (sefer) eğer Kırım'ın siyasî hayatına herhangi bir tesir icra etseydi, İbnü'l-Esîr'in bize bıraktığı, Tatarların 1222-23 yılı Kırım seferine dair hikâyesinde şu veya bu şekilde olsun buna temas ederdi; halbuki o, böyle bir sefer hiç cereyan etmemiş gibi, ondan hiç bahsetmez.

Yukarıda kaydedilen İbn-i Bibi hikâyesi belki de, Kıpçak siyasî hâkimiyeti altındaki Cenub-i şarki Avrupa'nın hayatında son büyük vak'a (hâdise) olarak belirmektedir. Birkaç yıl daha geçtikten sonra, siyasî vaziyet kökünden değişmiştir. Batu'nun 1237 seferinden sonra, iyice ve uzun zaman için Tatar hâkimiyeti burada yerleşmiştir. Kıpçak göçebe devletinin yerini şimdi "Altın Ordu" işgal etmiştir. Bundan tam birkaç sene sonra ise bugünkü Selitre kasabasının yerinde saray (şehri) inşa edilmiştir (Çareva mevkiindeki Berke-Han'ın Saray şehri ile bunu karıştırmamak lâzımdır). Mamafih Tatarlar eski Kıpçak sahasının ticarî hususiyetini değiştirmemişler. Cüveyni (XIII. asır İran'lı müellifi)'nin dediğine göre: "tacirler muhtelif istikametlerden ona (Batu'ya) çeşitli ticaret eşyası getirirlerdi; her ne olursa olsun o, onlardan satın alır ve hepsine karşılık olarak eşyaların hakiki değerlerinin birkaç mislini verir. Rum (Anadolu) Sultanlarına, Suriye ve diğer memleketlere sahte ferman ve yarlıklar ihsan eder"⁶². Böylece eski yollar üzerinde ticaret devam etmiş; hattâ XIV. asırda Berke-Han zamanında, bu ticaret en parlak bir safhaya ulaşmıştır.

du'ya ait malzemelerinde farsça metinler, AM AN SSSR'in elyazmalarında, III, 225, inv. 1917 g., paçka 1.